

Альона Богуцька

ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІЙ СФЕРІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У статті зроблена спроба дослідити перетворення в соціально-демографічній сфері Правобережної України, які відбувалися на межі XVIII – XIX століть під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, пов'язаних із входженням до складу Російській імперії і політикою самодержавства.

***Ключові слова:** соціально-демографічний розвиток, об'єднання, трансформаційні процеси, Російська імперія, Правобережна Україна, міграційні потоки.*

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. становили доволі самостійний етап інкорпорації Правобережжя в державне тіло Росії. У цей час змінився не тільки політичний статус регіону, включеного у державний простір Росії, але і його соціальне, етносоціальне, демографічне обличчя. Це був унікальний період, який відзначався глибинними суспільними процесами. На цьому етапі для Росії Правобережна Україна перейшла з розряду зовнішньополітичної проблеми у внутрішню. Відповідно, методи впливу і способи її інтеграції в склад Російської імперії відзначалися тим, що стали переважати не силові, а мирні чинники.

До питань населення Правобережжя після його приєднання до складу Росії за другим і третім поділами Речі Посполитої, законом ірності та особливості збільшення загальної чисельності й частки в його складі національних меншин неодноразово звертались вітчизняні, російські та зарубіжні дослідники, зокрема Я. Е Водарський, С. И. Брук, І. О. Гуржій, В. М. Кабузан, М. Є. Слабченко, С. М. Троїцький та ін.

В сучасній історичній науці спостерігається зростаючий інтерес до регіональних проблем, у тому числі й до демографічних і етнонаціональних трансформацій у Правобережній Україні в зазначений період. Окремі аспекти

проблеми знайшли відображення в працях М. Бармака, О. Гуржія, О. Доніка, В. Євтуха, С. Макаручука, А. Пономарьова, В. Романцова, А. Філінюка, Н. Щербак тощо. Проте проблема соціально-демографічного розвитку регіону не була предметом спеціального вивчення в історичній літературі.

Метою статті є визначення характеру та особливостей соціально-демографічного та етнопонаціонального розвитку Правобережної України у перших десятиліттях після приєднання до Російської імперії.

Події 90-х рр. XVIII ст. і приєднання Правобережжя до Росії внесли помітні зміни в існуючу структуру соціальних відносин [1, с.91-95].

Інкорпорація була неможлива без розв'язання демографічної проблеми. Перешкодою на цьому шляху стала соціально-демографічна структура суспільства, де абсолютну більшість населення складали українські селяни та міщани. Соціально-демографічний розвиток регіону відбувався під впливом насильницької русифікації при збереженні і навіть посиленні польського чинника. При цьому русифікація стримувалася поляками, а полонізація – росіянами, що було вигідно корінним мешканцям.

За даними В. М. Кабузана, загальна чисельність мешканців Правобережної України в 1795 р. становила 1737609 осіб чол. статі, у 1811 р. відповідно – 1762196, а станом на 1815 р. – 1957045 ревських душ [2, с.23]. Фактичний приріст населення упродовж перших 15 років склав лише 1,4 %, а щорічний не перевищував 0,09 %. Ситуація стала дещо поліпшуватись тільки у наступному п'ятиріччі. Внаслідок цього упродовж двох десятиліть збільшення мешканців склало на 12,6 %. Однак і в цей період щорічний приріст у Правобережжі не перевищував 0,63 % [3, с.25].

Я. Е Водарський у своїй монографії навів дещо інші дані про динаміку народонаселення регіону. Зокрема, дослідник стверджував, що з 1795 по 1811 р. чисельність чоловічого населення зросла на 104,9 %. Отже, упродовж 18-літнього періоду щорічний приріст складав 0,27 %. Усіх жителів регіону в 1795 р. налічувалося 3422000, а у 1815 р. – 3796000 осіб, тобто

майже на 10,1 % більше [4, с.97]. При цьому збільшення відбулося переважно за рахунок жіночої статі, що перевищувала темпи зростання чоловіків, хоча різниця між часткою чоловічого та жіночого населення, зазвичай, коливалася в межах кількох відсотків [5, арк.117]. Так, у Київській губернії серед поміщицьких селян у 1803 р. жіноча частина була на 3% більшою від чоловічої [6, арк.1-3]. Таку істотну різницю в показниках між зростанням чоловічого та жіночого населення лише народжуваністю і смертністю пояснити не можна.

Збільшення мешканців Київської губернії за цей час склало майже 8,0%, у Волинській – 4.2 % і Подільській губернії – 2.4 %. Зазначені показники засвідчують істотні відмінності в темпах приросту населення. Найбільше зростання відбулось у Київській, а найменше – в Подільській губернії. Протягом 20-річного періоду кількість селян Київської губернії зросла на 8,3 %, Подільської – на 0,3 %, а Волинської губернії, навпаки, вона зменшилась на 0,6 % [7, с.97].

Загалом, природний приріст населення Правобережної України відзначався сповільненням: у 1804-1810 рр. він склав 12,9 %, у 1811-1820 рр. – 12,0 % і в 1831-1840 рр. – 9,8 % [8, с.174]. Порівнюючи показники в періоди з 1796 по 1816 та з 1816 по 1834 рр., цілком очевидно, що впродовж перших двадцяти років його темпи були значно нижчими, ніж у наступні вісімнадцять років. Ще більш помітною була різниця в прирості жителів по губерніях. Якщо протягом 1796–1816 рр. у Київській губернії він складав 17,8 %, у Волинській – 11,1 %, то в Подільській – всього 3,4 %, тобто був нижчим відповідно у 5,2 від Київської і в 3,4 рази – від Волинської губернії. В наступні п'ятнадцять років темпи приросту мешканців Київської та Волинської губерній суттєвих змін не зазнали, тоді як у Подільській він склав аж 30,9 % і перевищив попередній показник більш ніж у 9 разів [9, с.447].

Серед населення Правобережжя у цей період найбільшою була чисельність і питома вага селян. В 1795 р. вони склали понад 84,8 %, в тому числі поміщицьких – 72,2 %, 12,6 % – непоміщицьких селян, 10,29 % – державних селян і 2,3 % інших селян [10, с.97]. Кількісні зміни у селянському середовищі були

неоднаковими як по роках, так і по кожній із губерній. Наприклад, між 1794 і 1803 рр. чисельність поміщицьких селян зросла у Київській губернії і зменшилась на Волині та Поділлі [11, с.122]. Таку тенденцію М. Є. Слабченко пояснив масовим переселенням до інших місцевостей. Однак фактів для цього навів недостатньо. Тим більше, що переселенський рух не припинявся, проте в наступні роки чисельність селян змінилася в бік зростання. Проте у період війни Росії з наполеонівською Францією відбулося істотне скорочення не тільки селян, а й усього населення краю. Пояснити його можна головним чином рекрутськими наборами.

Починаючи з кінця XVIII ст., темпи зростання чисельності державних селян почали випереджувати приріст поміщицьких хліборобів, хоча їх кількість і частка в загальній масі селянства й далі залишалася незначною. Вагомою причиною збільшення державних селян О. І. Гуржій вважає переведення монастирських підданих і рядового козацтва на становище державних [12, с.89]. Можливо й те, що ця категорія селян поповнювалася і за рахунок частини збіднілої шляхти, котра втратила всякі надії на отримання дворянського статусу і за своїм матеріальним становищем особливо не відрізнялися від селян, бо чимало з них займалося сільськогосподарським виробництвом. Отже, з 1793 р. в Правобережній Україні відбувався складний і водночас суперечливий процес закріпачення населення [13, с.75], що позначилося не лише на станових, а й на демографічних змінах. Водночас посилилась тенденція до кількісних і якісних змін серед міщан, станові права яких поступово зміцнювалися. Зазначимо, що міщанами нерідко ставали селяни при перетворенні сіл у міста [14, арк.111].

Слід наголосити, що за рахунок захоплення росіян, євреїв, інших іноземців до занять ремеслом, промислами, заводським і фабричним виробництвом, а головне торгівлею, самодержавство почало витісняти українців на узбіччя суспільного життя як у географічному, так і соціально-економічному відношеннях. Збільшення чисельності та частки росіян, євреїв, представників

інших етносів посилювало тенденцію до ще більших етнічних змін у демографічній структурі міст.

Характерно й те, що демографічний розвиток Правобережжя відзначався припливом значної кількості мешканців із центральних губерній Росії, зокрема чиновників, священників, поміщиків, управителів, купців, військових [15, арк.140], а також російських розкольників – пилипонів. На постійне проживання залишалось чимало відставних солдатів [16, арк.63]. До того ж, інший міграційний потік був зумовлений включенням Правобережної України до смуги осілости євреїв [17, с.457], заохоченням до поселення у регіоні іноземних колоністів, переважно німців.

Реалізуючи свою експансіоністську політику задля розширення своїх володінь, царизм цілеспрямовано залучав українських селян і міщан до здійснення завойовницьких планів й утримання різних етносів під своєю владою. Тому основний відтік мігрантів з Правобережжя у внутрішні губернії Росії був викликаний виконанням рекрутської повинності. Виконання рекрутської повинності мало гальмівне значення для соціально-економічного розвитку регіону, її наслідки продовжували позначатись на усіх сферах суспільного життя. Врешті-решт, спричиняло людські втрати, а відтак сповільнювало темпи приросту населення.

Безперечно, демографічні зміни спричинялись і масовими міграціями українського селянства, яке під тиском зростаючої експлуатації польських і російських магнатів і шляхти змушене було залишити батьківщину. Селяни тікали поодинокі, інколи сім'ями і навіть цілими селами [18, с.40]. В багатьох маєтках кількість втікачів доходила до третини кріпаків [19, с.40]. Мало місце і переселення мешканців в інші регіони імперії, а також траплялись випадки переселення селян у межах регіону [20, арк.1-16].

На демографічну ситуацію впливали також епідемії, що неодноразово проходили Правобережжям. Однак потребує додаткового вивчення твердження російських дослідників про те, що епідемії масово знищували людей і тим самим зумовлювали спад темпів приросту його населення.

Отже, у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. відбулись помітні соціально-демографічні зміни, викликані приєднанням до Російської імперії та розгортанням на її території інкорпораційної політики, і колоніальним становищем, в якому опинилося корінне населення. На кількісні та соціально-станові зміни в народонаселенні значною мірою вплинули рекрутська повинність, міграційні потоки, запровадження смуги осілости для євреїв, стимулювання колоністів тощо.

Список використаних джерел

1. Смолій В. А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. / В. А. Смолій // *Академія на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. Історичні дослідження*. Т. 1. – Кам'янець – Подільський, 1997. – С. 91-95.
2. Брук С. И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – XX в. / С. И. Брук, В. М. Кабузан // *Советская этнография*. – 1981. – № 5. – С. 15-31.
3. Там само. – С. 25.
4. Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.) / Я. Е. Водарский. – М.: Просвещение, 1973. – 159 с.
5. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 8. – 227 арк.
6. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Ф. 1399. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 1-3.
7. Водарский Я. Е. Вказ. праця. – С. 97.
8. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII-1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – С. 658 с.
9. Там само. – С. 447.
10. Водарский Я. Е. Вказ. праця. – С. 97.
11. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 1. / М. Є. Слабченко. – К.: Держвидав України, 1925. – 318 с.
12. Гуржій О. І. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси з історії та статистики / Олександр Гуржій. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. – 296 с.

13. Коцієвський І. О. Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII – початок XIX ст.) / І. О. Коцієвський // Укр. іст. журн. – 1961. – № 2. – С. 75-81.
14. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 533. – Оп. 1а. – Спр. 51. – 157 арк.
15. Там само; Державний архів Вінницької області. – Ф. 210. – Оп. 2. – Спр. 8 а. – 523 арк.
16. Держархів Хмельницької області. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 11. – Т. 1. – 618 арк.
17. Етнографія України : навч посіб. / За ред. С. А. Макарука. – Львів: Світ, 1994. – 520 с.
18. Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко // Укр. іст. журн. – 1991. – №1. – С. 37-40.
19. Там само. – С. 40.
20. Держархів Вінницької області. – Ф. Д 533. – Оп. 3. – Спр. 26. – 28 арк.

Bogucka A.

CHANGES IN THE SOCIO-DEMOGRAPHIC SPHERE OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE LATE XVIII – EARLY XIX CENTURY.

In this article was made attempt to explore the transformations in the socio-demographic sphere of Right-Bank Ukraine, that were made at the turn place of XVIII – XIX centuries under the influenced of internal and external factors which were due to accession in the Russian Empire and the politics of autocracy.

Key words: *social-demographic development, incorporation, transformation processes, the Russian Empire, the Right Bank Ukraine, migration flows.*